

TÖRÖK ZSUZSA

Pesti élet, avagy a város és a nők

Wohl Stefánia és a női tudósítói szerepkör*

1881. szeptember 16-án és 27-én az edinburgh-i *The Scotsman* napilap két egymást követő cikkben számolt be a budapesti nőipari kiállításról.¹ A közlemények 'egy magyarországi levelezőtől' ('From a Hungarian Correspondent') érkeztek, és a Budapesten ugyanazon év augusztus 14-én megnyílt háziipari termékeket bemutató nagyszabású kiállításról tudósítottak. A kiállítás nem titkolt célja volt, hogy érdeklődést keltsen a dél-kelet-európai eredeti háziipari termékek iránt és ily módon mozdítsa elő bel- és külföldi értékesítésüket. A különtudósítói stílust meghatározó szemléltető leírással (*graphic writing*)² összhangban a skót lap magyarországi közreműködője írásában a „gyönyörű szőnyegek és függönyök, a színes és arany hímzések, a különleges kézimunkák, a festett porcelánok és egyedi kerámiák, a vászon- és csipkeáruk, valamint a hagyományos textíliák és hímzések”³ érzékletes bemutatására törekedett.

E beszámoló voltaképpen egy harminckét levélből álló sorozat záró darabjai voltak, melyeket 1875. november 17. és 1881. szeptember 27. között az író- és újságíróként egyaránt tevékenykedő Wohl Stefánia küldött az edinburgh-i székhelyű *The Scotsman* napilapnak. Wohl többnyire a magyarországi társasági életéről tudósította a skót olvasókat, és levelei egy sor, általában a különtudósításokkal kapcsolatos

* A tanulmány a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm Mészáros Zsolt-nak a tanulmányhoz fűzött észrevételeit.

1 *Exhibition of the Ladies Domestic Industry and Art Needlework at Buda-Pesth (From a Hungarian Correspondent)* [A budapesti nőipari- és kézimunka kiállítás (Egy magyarországi levelezőtől)], *The Scotsman*, 1881. szeptember 16., 3. – *The Exhibition of the Ladies Domestic Industry and Art Needlework at Buda-Pesth (From a Hungarian Correspondent)*, *The Scotsman*, 1881. szeptember 27., 3.

2 A 'graphic writing' Catherine Waters kifejezése, amelyet a különtudósító egyik meghatározó jellemzőjeként írt le. Tudomásom szerint nincs magyar terminus technicus megfelelője, a *szemléltető leírás* kifejezés saját fordításom, és a tanulmányban mindvégig így használom. A viktoriánus újságírás népszerű formájáról, a különtudósításról lásd: Catherine WATERS, „Doing the Graphic:” *Victorian Special Correspondence = Journalism and the Periodical Press in Nineteenth-Century Britain*, ed. Joanne SHATTOCK, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, 165–181. – Catherine WATERS, *Special Correspondence and the Newspaper Press in Victorian Print Culture, 1850–1886*, Cham, Palgrave Macmillan, 2019 (Palgrave Studies in the History of Media).

3 '[g]orgeous rugs and curtains, coloured and golden embroideries, fancy works of every description, painted porcelains and curious pottery, linen goods and lace, embroideries and fabrics of great antiquity.' *Exhibition of the Ladies' Domestic Industry...*, szeptember 16., i. m.

aktuális történetet fedtek le: kiállításokról, koncertekről, opera- és színházi előadásokról, udvari hírekről, bálokról, sporteseményekről (lóversenyekről és vadászatokról), bel- és külföldi hírességekről számolt be, ritkán pedig útleírásokat is küldött a lapnak. Wohl írásai a sajtópublikációk korabeli konvenciójához, az anonim publikáláshoz igazodtak, és csupán a címet követő alábbi alcímváltozatokkal utaltak a cikkek szerzőjére: *Egy alkalmi levelezőtől* ('From an Occasional Correspondent', 'By an Occasional Correspondent'), *Egy magyarországi levelezőtől* ('From a Hungarian Correspondent'), *Saját levelezőnktől* ('From our own Correspondent') vagy *Alkalmi levelezőnktől* ('From Our Occasional Correspondent'). Tanulmányomban Wohl Stefánia újságírói működését elsősorban a *The Scotsman*-nek írt cikkei alapján vizsgálom, és a 19. századi magyar íróknak a transznacionális újságírásban való részvételi lehetőségei alapján kontextualizálom. A különtudósítást mint a viktoriánus újságírás új, rendkívül népszerű formáját nemrég Catherine Waters vizsgálta alaposan a témának szentelt könyvében.⁴ Waters kifejezetten modern innovációnak tartja az újságírás e formáját, melynek megjelenéséhez a 19. század második felében a sajtótermékek gyors expanziója vezetett.⁵ A különtudósítókra általában a fentebb felsoroltakhoz hasonló megjelölésekkel utaltak a korabeli lapokban: *Alkalmi levelezőnktől*, *Saját levelezőnktől*, *Különtudósítótól* stb. A magyar nyelvű sajtóban szintén gyakran előforduló jelölések voltak a *Fővárosi levelezőnktől*, *Vidéki levelezőnktől*, *Rendes levelezőnktől* stb. változatok. A szerepkörrel kapcsolatos definíciós bizonytalanságok ellenére, mely ingadozásokra az előbbi megnevezések is utalnak, a különtudósító az 1850-es évektől meghatározó szerepet játszott a hírujságírás népszerűsítésében.⁶ Olyan férfi, ritkábban női újságíró volt, akit a szerkesztőség alkalmi jelleggel küldött ki adott helyszínre, hogy nagyobb jelentőségű eseményekről tudósítson. A szerepkör tehát gyakran járt nagyfokú mobilitással, a tudósítókat ugyanis sokszor küldték külföldre is. Waters szerint a mobilitás mellett a különtudósító megkülönböztető jegyei közé tartozott a sokoldalúság és az újságírói stílusát jellemző szemléltető leírás, mely révén az olvasók számára mintegy meg tudta jeleníteni az általa látottakat, észlelteket.⁷ Tematikailag a háborús tudósításoktól és a belföldi és udvari hírektől a hírességekkel kapcsolatos tudósításokon keresztül a virtuális turizmust szolgáló útleírásokig⁸ sokféle területet lefedhetett

4 WATERS, *Special Correspondence...*, i. m.

5 Uo., 219.

6 WATERS, „*Doing the Graphic...*”, i. m., 166. Lásd még WATERS, *Special Correspondence...*, i. m., 219.

7 WATERS, „*Doing the Graphic...*”, i. m., 167–168.

8 A virtuális turizmus vagy az angolszász szakirodalomban 'armchair travel'-nek (fotelutazásnak) nevezett jelenség arra az újságírói képességre vonatkozott, mely pontosan saját tapasztalaton alapuló érzéketlen beszámoló, tehát a szemléltető leírás révén tudta olvasóit képzeletben olyan helyekre „röpíteni”, amelyek számukra (az olvasók számára) egyébként elérhetetlenek voltak. Hírességek személyes környezetének, például lakásbelsejének leírásakor is gyakran alkalmazott eljárás volt. Tennyson kapcsán lásd Charlotte BOYCE, *At Home with Tennyson: Virtual Literary Tourism and the Commodification of Celebrity in the Periodical Press = Victorian Celebrity Culture and Tennyson's Circle*,

e médiaműfaj. A tudósítók természetesen már a felvilágosodáskori hírlapoktól kezdődően fontos szerepet játszottak a magyar nyelvű zsurnalisztikában is. A szerkesztők rendszerint előfizetői felhívásokban toboroztak levelezőket az ország különböző részeiből, és így építették ki tudósítói hálózatukat. Egy későbbi generáció újságírói már kifejezetten a reformkori országgyűlésekről tudósítanak a lapoknak.⁹ Kossuth például Vahot Imrét küldi az 1843-as pozsonyi országgyűlésre a *Pesti Hírlap* állandó tudósítójául.¹⁰ A század második felében a tudósítások, vagy ahogy a korabeli lapok nevezik, a „levelek”, differenciálódnak, a vidéki levéltől a béli levélen át a fürdőlevél-ig változatos formában vannak jelen az újságok hasábjain. A különtudósító vagy kiküldött tudósító azonban az 1850-es években jelenik meg a magyar lapszerkesztőségekben is. Török János a *Pesti Napló* vezető szerkesztőjeként 1854-ben küldi ki Urházy Györgyöt a krími háborúba, a hazai sajtótörténet így módon őt tartja az első külföldre kiküldött tudósítónak.¹¹

Noha a lapok kiküldött tudósítói a 19. században általában férfiak voltak, időnként nők is betölthették ezt a szerepkört. Sőt, a névtelenül publikálás konvenciója külföldön még azt is lehetővé tette számukra, hogy a politikai újságírásban vegyenek részt.¹² A hazai példák közül leginkább olyan női tudósítók említhetők, akik többnyire a nemükkel asszociált témákat fedtek le. Ilyen volt egyrészt a külföldről küldött divattudósítás, másrészt pedig a szintén külföldről küldött úti beszámoló, útleírás. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy noha e nők a médiaműfajok némelyikét rendszeresen vagy időközönként művelték, sőt, időnként lapokat is szerkesztettek, a sajtótörténet-írás a hivatásos újságírók megjelenését csak az 1900-as évekre teszi.

eds. Charlotte BOYCE, Páraic FINNERTY, Anne-Marie MILLIM, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 18–52.

9 Vö. ANDOK Mónika, *A hírek története*, Bp., L'Harmattan, 2013, 213; 215.

10 Uo., 218.

11 Uo., 220. Lásd még: BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Bp., Wolters Kluwer, 2016, 170.

12 A brit tudósítónők közül Harriet Ward neve említhető például, aki John Ward parancsnok feleségeként a Dél-Afrikában 1846–47-ben zajló ún. hetedik háborúról küldött tudósításokat a *United Service Magazine* című lapnak. Ward háborús tudósításairól lásd: Teja Warma PUSAPATI, *Crossing the Final Frontier: Harriet Ward as Mid-Victorian War Correspondent*, *Victorian Periodicals Review*, 49(2016), no. 2, 305–332. Harriet Martineau angol író–újságíró, akit a politikai gazdaságtan területén kifejtett tevékenysége miatt az egyik első szociológusként is számon tartanak, valamint Emily Crawford ír újságíró szintén rendszeresen tudósítottak a *Daily News* című lapnak. Martineau az írországi 1845–1852 közötti „nagy éhínség” (Great Famine) utáni állapotokról küldött tudósításokat a lapnak 1852-ben. Crawford pedig, a *Daily News* párizsi tudósítójaként, az 1870–71-es porosz-francia háborúról informálta a lap olvasóit. Martineau külföldi tudósításairól lásd: Teja Varma PUSAPATI, *Going Places: Harriet Martineau's „Letters from Ireland” and the Rise of the Female Foreign Correspondent*, *Women's Writing*, 24(2017), no. 2, 207–226; Emily Crawford porosz-francia háborúról küldött tudósításairól lásd: Teja Varma PUSAPATI, *Blowing the Cover: News of Emily Crawford's Foreign Correspondence in the 1890s*, *Periodical Press*, *Nineteenth-Century Gender Studies*, 10(2014), no. 2, <http://www.ncgs-journal.com/issue102/pusapati.htm> (utolsó megtekintés: 2020. április 15.)

A professzionalizációs kritériumok alapján ők már olyan újságírónők voltak, akik szerkesztőségekben (a 19. században otthonról) dolgoztak, a hírgyártásban vagy azzal kapcsolatban tevékenykedtek és döntő részben az újságírásból éltek (a 19. században legalább annyira fontos volt, hogy szépirodalmi műfajokban is alkottak), illetve valamely szakmai, érdekvédelmi szervezet tagjai voltak (a 19. században újságírói szervezetek még nem számláltak női tagokat).¹³ Az 1900 előtti külföldi női tudósítók ráadásul többnyire valamilyen, a magánéletükben történt rendkívüli változás nyomán sodródtak a tudósítói szerepkör felé. Jósika Júlia például az emigrációs élethelyzetből adódóan lett a *Nővilág* tudósítója 1857–1860 között.¹⁴ Majthényi Flóra Tóth Kálmántól való válását követően önállóan próbált írásból egzisztenciát teremteni maga számára. Többféle próbálkozás után az 1880-as évek második felében külföldre utazott, és 1886–1889 között Spanyolországból küldött tudósításokat a *Budapesti Hírlapnak*.¹⁵ Ám míg Jósika Júlia és Majthényi Flóra külföldről küldte tudósításait hazai lapoknak, Wohl Stefánia éppen fordítva, Budapestről postázta angol leveleit Edinburgh-ba. S épp ez, a *The Scotsman* című lapnál külföldi tudósítóként végzett tevékenysége teszi újságírói munkásságát egyedivé és figyelemre méltóvá.

Wohl Stefánia, akárcsak nővére, Janka, szépírói munkássága a folyóirat irodalom kontextusában bontakozott ki. Stefánia már húsz évesen a *Divat* című lap divatrovátának szerkesztője. Később, 1872-ben nővérével önálló lapot alapítanak, a *Nők Munkakörét*, melyet 1873-tól, a *Magyar Bazár*ral való fúzió után *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* címmel közel három évtizeden keresztül szerkesztenek: 1889-ig, Stefánia haláláig, együtt, utána Janka Hentaller Elma főmunkatársi közreműködésével szerkeszti a lapot, 1901-ben bekövetkezett haláláig. A *Magyar Bazár* tulajdonképpen a berlini német *Der Bazar* helyi, magyar nyelvű változata volt: a divatképek nagy részét a berlini laptól vásárolták, a szöveges részt pedig részben fordításokkal, részben eredeti

13 ANDOK, *A hírek története, i. m.*, 225. – SIPOS Balázs, *A felszabadult sikoly: Régi idők újdondásznői*, *Mozgó Világ* 28(2012), 12. sz., 91–98. – SIPOS Balázs, *A politikai újságírás mint hivatás: Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*, Bp., Napvilág Kiadó, 2004, 158. – SIPOS Balázs, *Hogyan lett az újságírás női hivatás is Magyarországon? = A női kommunikáció kultúrtörténete*, szerk. SIPOS Balázs, KRÁSZ Lilla, Bp., Napvilág Kiadó, 2019, 167–184, különösen: 171–175; 184.

14 Tudósítói tevékenységéről lásd: SZILÁGYI Zita Mária, *Egy tudósítónő Brüsszelből: Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége = Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2019 (Reciti konferenciakötetek, 4), 185–204.

15 A külföldi tudósítás mint lehetséges pénzkereseti lehetőség Majthényi Flórát már 1884-ben foglalkoztatta, ekkor ugyanis a következőket jegyezte be naplójába: „Ha a beszélyek jövedelméből meg nem élek, akkor vagy oly helyre kell mennem, ahol olcsóbb, vagy oly helyre, honnan vissza nem utasítható tárczákat küldhetnek a lapoknak (politikai napilapoknak is) de a fődolog, hogy ott ne legyen sok tudósító. Ily helyet kikutatni már előre!” *Majthényi Flóra naplója, 1882–1884. Babits Mihályné Török Sophie gépiratos másolata*, OSZK Kt., Fond III/2512. (Kiemelés az eredetiben. T. Zs.) Majthényi Flóra Spanyolországból küldött tudósításainak egy részét kötetbe rendezve is kiadta: MAJTHÉNYI Flóra, *Spanyolországi képek*, Bp., Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), 1900.

magyar szövegekkel töltötték fel.¹⁶ A *Magyar Bazár* szerkesztőiként a Wohl-nővérek folyamatos kapcsolatot tartottak fenn külföldi szerkesztőségekkel. De személyes életpályájukból adódóan már születésük pillanatában érintkezésbe kerültek a brit kultúrával. Családjuk ugyanis az 1840-es években Pesten működő Skót Misszió hatására tért át izraelita vallásról evangélikusra, és a lányokat már eleve evangélikusnak keresztelték.¹⁷ Nem véletlen tehát, hogy huszonhét évvel később, 1873-ban, Stefánia korábban írt virágregéinek¹⁸ három darabját épp egy skót kiadó által létesített evangélikus lapban, a *Good Words*ben jelenteti meg.¹⁹ Sajnos, további források hiányában e kapcsolat részletei pillanatnyilag nem ismertek. A *Good Words*ben semmilyen paratextuális jel nem utal arra, hogy a virágregéket a szerzőn kívüli személy fordította volna, minden bizonnyal maga Stefánia írta őket angolul. Hiszen tudvalevő, hogy a német és a magyar nyelv mellett a Wohl-nővérek angolul és franciául is írtak és beszéltek. Ily módon nemcsak a lapszerkesztésből adódóan volt folyamatos kapcsolatuk külföldi szerkesztőségekkel, hanem írói tevékenységükkel is jelen voltak az európai piacon. Stefánia 1887-ben publikált *Aranyfűst* című regényét 1889-ben németre is lefordították, 1888. október 25. és 1889. március 25. között a *Revue internationale* közölte folytatásokban franciául,²⁰ sőt, posztumusz angolul is megjelent 1890-ben Londonban.²¹ Hasonló módon, Janka Liszt Ferencről szóló emlékiratát eleve franciául írta, a könyv pedig szinte azonnal angol és német fordításban is megjelent.²² Janka ráadásul Zichy Camilla néven Charles Dickens, Wilkie Collins, Mary Elizabeth Braddon, Amelia Edwards és John Addington Symonds műveinek fordítójaként is ismert. Végül, Jankának volt gondja arra is, hogy Stefánia halála után húga

- 16 A női divatlapszerkesztők kulturális mediátorokként való működéséhez lásd: Marianne VAN REMOORTEL, *Women Editors and the Illustrated Fashion Press in the Nineteenth-Century Contexts*, 39(2017), no. 4, 269–295.
- 17 A családtörténeti háttérrel részletesen lásd korábbi tanulmányomat: TÖRÖK Zsuzsa, *A Wohl nővérek keresztvíz alatt: Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete*, Századvég, 68(2013), 2. sz., 41–58.
- 18 Kötetkiadásuk: WOHL Stephanie, *Regékönyve*, Pest, Osterlamm, 1865.
- 19 Stephanie WOHL, *Flower Legends. I. Dreaming Flowers*, Good Words, 14(1873) 489–490; Stephanie WOHL, *Flower Legends. II. Daisy*, Good Words, 14(1873), 543–544; Stephanie WOHL, *More Hungarian Legends. I. Birdies, Whither Are You Flying?*, Good Words, 14(1873), 630–632.
- 20 Az adatot Mészáros Zsoltnak köszönöm.
- 21 A magyar nyelvű és a külföldi kiadások: WOHL Stephanie, *Aranyfűst*, 2 köt., Bp., Méhner Vilmos, 1887. – WOHL Stephanie, *Rauschgold: Roman aus der ungarischen Gesellschaft*, 2 Bände, Jena, Hermann Costenoble, 1889. – Stephanie WOHL, *Sham Gold*, transl. Stephen Louis Simeon, London, Ward and Downey, 1890. (2. kiad.: 1896.)
- 22 Janka WOHL, *François Liszt: Souvenirs d'une compatriote*, Paris, Paul Ollendorff, 1887. Angolul: *François Liszt. Recollections of a Compatriot*, Translated from the French of Janka WOHL by B. Peyton WARD, London, Ward&Downey, 1887. Német kiadása: Janka WOHL, *Franz Liszt: Erinnerungen einer Landsmännin*, Jena, H. Costenoble, 1888. Janka Liszt-könyvének és Stefánia *Aranyfűst* című regényének külföldi fogadtatásáról: MÉSZÁROS Zsolt, *A Wohl-nővérek nemzetközi fogadtatásáról transznacionális kontextusban*, Helikon, 63(2017), 3. sz., 418–429.

nemzetközi hírnevét valamelyest fenntartsa. 1889 decemberében a *The Queen*-ben közölt Wohl Stefánia-portrét minden bizonnyal Janka küldte a lapnak, és szintén ő írhatta az 1891-ben a *Woman's Herald*-ban Stefániáról közölt cikket is.²³ A Wohl-nővérek azokat a lehetőségeket sem szalasztották el, amelyek során saját lapjukban vagy más hazai lapokban nemzetközi reputációjukat reklámozhatták. Így az 1881 szeptemberében a *The Scotsman*-ben megjelent cikkekről a *Fővárosi Lapok* is tudósított.²⁴ Sőt, Stefániának a skót lappal való kapcsolatát később a halálakor készült nekrológok is kiemelték.²⁵ Nemcsak a magyar lapokban megjelent híradások bizonyítják azonban a *The Scotsman*-ben névtelenül közölt cikkek szerzőségét, hanem levéltári források is. A Skót Nemzeti Könyvtár Különgyűjteményi Osztálya őrzi ugyanis a *The Scotsman* üzleti nyilvántartásába tartozó anyagokat, többek között a *Közreműködők napi jegyzékét* (*Contributors' Day Books*). E forráscsoport több kéziratos kötetből áll, melyek évek szerint listázzák az újságban megjelent cikkeket dátum és szerző szerint. Az 1872 és 1881 közötti időszakra vonatkozó kötet²⁶ segítségével sikerült azonosítani a névtelen magyarországi levelező személyében Wohl Stefániát és edinburgh-i kontaktját, az 1848–1849-es emigráns Lichtenstein Györgyöt.²⁷

Lichtensteint az életrajzi lexikonok a legelső magyar mnemotechnikusként, az első zsidó jurátusként tartják számon.²⁸ Életéről legtöbb információt a *The Musical Herald* című lap 1891. augusztus 1-jei száma nyújt,²⁹ noha ez utóbbi kizárólag zenei

23 *The Late Miss Stephanie Wohl*, *The Queen: The Lady's Newspaper & Court Chronicle*, 29(1889), no. 86, 952. – *Stephanie Wohl: Authoress*, *Woman's Herald*, 3(1891), no. 115, [1–2.]

24 „Külföldi hírek. A »Scotsman« című tekintélyes skótországi lap két hosszú cikket közölt a magyar nőparkiállításról, Wohl Stefánia, ismert írónőnknek, ama lap rendes levelezőjének tollából; a »Queen« című udvari lap képeket is közöl a tárlatról, a berlini »Bazár«-ban pedig Wohl Janka kisasszony ismerteti a kiállítást.” *Fővárosi Lapok*, 1881. október 4., 1334.

25 „Wohl Stefánia, nővérevel, a szintén irodalmi nevű Jankával együtt, a kiváló műveltségű magyar nők közé tartozott. Több európai nyelvet nemcsak beszélt, hanem választékosan írta is. Több külföldi lapnak és folyóiratnak volt a munkatársa, így az Edinburghban megjelenő »Scotchman«-nek, a francia »Revue Internationale«-nak s több német szépirodalmi és kritikai lapnak.” *Wohl Stefánia* († 1889. okt. 14.), *Vasárnapi Ujság*, 1889. november 3., 718.

26 *The Scotsman. Business Records* (Üzleti iratok) 106, National Library of Scotland (Skót Nemzeti Könyvtár), Acc.11812.

27 A kutatástörténetről és annak módszertani tanulságairól részletesen itt írtam: Török Zsuzsa, *A női írás kutatásának módszertana a digitális fordulat után: Wohl Stefánia esete a The Scotsmannel = Nőszerzők a 19. században...*, i. m., 205–220.

28 Lichtensteinről: a., *Lichtenstein György = Újabb kori ismeretek tára: tudományok's politikai és társas élet encyclopaediája*, 5. köt., Pest, Heckenast Gusztáv, 1853, 241–242. – *Lichtenstein György = SZINNYEI József, Magyar írók élete és munkái*, 7. köt., Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1900, 1186–1187.

29 *Mr. George Lichtenstein*, *The Musical Herald*, (1891), no. 521, 227–229. Lichtensteinra vonatkozó életrajzi adatok találhatók még a *The Musical Times*-ban megjelent nekrológiában is: *Obituary*, *The Musical Times and Singing Class Circular* 34(1893), no. 601, 156. Haláláról a *Vasárnapi Ujság* is hírt adott *Halálozások* című rovatában: *Vasárnapi Ujság*, 1893. február 19., 133.

pályafutását emeli ki. Mindezek alapján Lichtenstein 1820 körül született Keszthelyen, Zágrábban és Pécsen bölcészeti tanulmányokat folytatott, majd később jogi tanulmányokba kezdett. 1843-ban, a pozsonyi országgyűlés alatt fordult figyelme az emlékezettan felé. Még pécsi tanulmányai alatt hegedülni is elkezdett, de később, Pozsonyban és Bécsben zongoristaként fejlesztette tehetségét. Az 1851-től Londonban, majd 1855-től Edinburgh-ban élő Lichtenstein politikai menekültként került a sziget-országba. Kossuth Lajos titkára volt, és az akkori pénzügyminiszter 1848-ban őt küldte a berlini udvarhoz azzal a diplomáciai feladattal, hogy segítséget szerezzen a magyar forradalom ügyéhez. 1848–1849-ben való érintettsége okán tehát a forradalom leverése után nem maradhatott az országban. Angliába emigrált, ahol néhány évet Londonban élt, és zongoratanárként, illetve előadóművészként tartotta fenn magát. 1855–1856 körül telepedett le Edinburgh-ban, ahol szintén zongoratanárként működött, és a Charlotte Square Institution for Young Ladies leánynevelő intézet igazgatója volt. Lichtenstein ugyanakkor évekig vezette az Edinburgh-i Filozófiai Intézetet (Edinburgh Philosophical Institution), valamint alapítója és egy ideig elnöke volt az Edinburgh-i Zenészek Társaságának (Edinburgh Society of Musicians). 1893-ban halt meg a skót fővárosban, ahol a Morningside Cemetery-ben temették el. Öccse, Lichtenstein Ferenc Lajos, aki honvéd hadnagyként, majd főhadnagyként vállalt szerepet az 1848–1849-es forradalomban, és szintén járt Berlinben diplomáciai küldetésben, bátyjával együtt Angliába emigrált. Ő viszont az 1860-as években visszatért Magyarországra, az Első Magyar Földhitelintézet alapítója, illetve bankhivatalnok lett, később pedig újságíró, a *Pester Correspondenz* szerkesztő tulajdonosa.³⁰

Lichtenstein kapcsolata a Wohl családdal több ponton feltételezhető: mind Lichtenstein, mind pedig Wohlék abból az emancipálódó zsidó közösségből kerültek ki, akik a magyar társadalomba való minél sikeresebb betagozódás révén keresték érvényesülésük útját a 19. század közepén.³¹ A Wohl-nővérek apja, Lichtensteinékhoz hasonlóan, szerepet vállalt az 1848–1849-es forradalomban, ahol honvédorvosként tevékenykedett.³² Az is köztudott, hogy Wohl Janka eredetileg zongoraművésznak készült, tehát a zenei pályára való előkészületek során kisgyermekként is kereszteződhetett útja Lichtensteinnal. Végül pedig, a Wohl-nővérek szalonja széles körű kapcsolatrendszert tartott fenn a kor művészeivel, íróival, politikusával, tehát szalonjuk szétágazó kapcsolati hálójára is érintkezésbe kerülhettek Lichtensteinnal.

Stefániának a *The Scotsman*nal való kapcsolatfelvételében Lichtenstein minden jel szerint központi szerepet játszott, kettejük kontaktusáról azonban, levelezésük

30 Vö. BONA GÁBOR, *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 2. köt., Bp., Heraldika Kiadó, 1998, 391.

31 Erről lásd tanulmányaim: TÖRÖK, A Wohl nővérek keresztvíz alatt..., i. m. – TÖRÖK ZSUZSA, A Wohl-nővérek emancipációja: Társadalomtörténeti megközelítés hosszsmetszetben, *Aetas*, 30(2015), 1. sz., 87–115.

32 A Wohl-nővérek apjáról részletesen: TÖRÖK, A Wohl nővérek keresztvíz alatt..., i. m., 43–45. – TÖRÖK, A Wohl-nővérek emancipációja..., i. m., 88–89.

hiányában, további részletek nem állnak rendelkezésre. Stefánia mindazonáltal a *The Scotsman*nek 1881. szeptember 27-én küldött utolsó levele zárómondatában voltaképpen megadta a kulcsot a skót újsággal való kapcsolatának feltárásához, hiszen itt egyértelműen megnevezte edinburgh-i ismerősét és annak unokahúgait, akik a cikk szerint szintén résztvevői voltak a nőipari kiállításnak: „a modern kézimunkákról és divattermékekről sokat lehetne még mesélni, de inkább a Lichtenstein kisasszonyok bájos festményeivel és rajzaival fejezem be írásomat. Lichtenstein György tehetséges és szorgalmas unokahúgai élő tanúbizonyságai annak a művészi oktatásnak, melyben e hölgyek Edinburgh-ban részesültek.”³³

Mindenesetre, mire Wohl Stefánia a *The Scotsman* magyarországi tudósítójaként tevékenykedni kezdett, már jelentős lapszerkesztői és írói tapasztalattal rendelkezett. A *Divat* című lap divatrovatának szerkesztése után a *Nők Munkaköre* majd a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* egyik szerkesztője volt, és e lapokban megjelent számos cikk szerzője. A *The Scotsman*nal való együttműködés azonban nemcsak lehetőséget teremtett számára, hogy ezirányú tevékenységét külföldön is próbára tegye, hanem az írásból és szerkesztésből származó hazai bevételeit így módon is kiegészíthette. A skót újság pénztárányve szerint ugyanis tudósításaiért rendszeres tiszteletdíjban részesült. Stefánia ugyanakkor a külföldi tudósító sajátos típusát testesítette meg, ő ugyanis nem a lap kiküldöttjeként töltötte be e szerepkört, hanem helyi, „bennszülött” lakosként küldte leveleit Skóciába a pesti életről. A *The Scotsman*ben 1875. november 17. és 1881. szeptember 27. között megjelent tudósítások száma évenként

33 „Of the modern needle and fancy-work products much could be said, but I shall close by a mention of the pretty paintings and drawings of the Misses Lichtenstein, the nieces of Mr George Lichtenstein, which show talent and industry, and do credit to the artistic education these young ladies have received at Edinburgh.” *The Exhibition of the Ladies Domestic Industry...*, szeptember 27., i. m. (A *The Scotsman*ben Wohl Stefániától származó idézetek a továbbiakban is saját fordításaim. T. Zs.) Lichtenstein Ferenc Lajos Klára és Georgette nevű lányairól lehet szó. Mindketten Edinburgh-ban tanultak, Klára zongoristának, Georgette festőnek tanult, de Klára is festett időnként. Georgette figurális és tájképeket, Klára akvarell csendéleteket és tájképeket. A budapesti nőipari kiállításon Georgette egy nagyobb kollekcióval vett részt. Vö. *Művészeti Lexikon*, 2. köt., szerk. ÉBER László, Bp., Győző Andor kiadása, 1935, 32. Később mindketten Edinburgh-ban éltek.

változó volt. Stefánia 1875-ben egy,³⁴ 1876-ban nyolc,³⁵ 1877-ben öt,³⁶ 1878-ban hét,³⁷ 1879-ben négy,³⁸ 1880-ban egy,³⁹ 1881-ben pedig hat cikket⁴⁰ közölt a lapban. Az írássok éves eloszlásának különbözősége valóban a tudósítások alkalmi jellegét bizonyítja. A cikkek, négy kivételével, Stefánia eredeti leveleinek keletkezési dátumát is feltüntették. A levelek keltezése és postára adása, valamint a tudósítások megjelenése között több nap vagy akár hét is eltelhetett: volt olyan írás, amely a feladását követő negyedik napon már megjelent az újságban, de volt olyan is, amely csak két hét késéssel került publikálásra. A harminckét írás fele, tehát tizenhat *Life at Pesth* (*Pesti élet*) címmel jelent meg. E cikkek főként a budapesti társasági életről informáltak a skót olvasókat: jelentős közéleti, politikai személyiségekről, arisztokratákról, társasági eseményekről, kiállításokról, koncertekről, színházi és operaelőadásokról. A *Life at Pesth*

- 34 *Life at Pesth* [*Pesti élet*] (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1875. november 17., 5.
- 35 *Life at Pesth* (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1876. február 8., 3. – *The Funeral of Francis Deak* [Deák Ferenc temetése] (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1876. február 10., 3. – *The Inundations in Hungary* [A magyarországi árvizek] (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1876. március 8., 9. – *Life at Pesth*. (*By an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1876., április 6., 2–3. – *Life at Pesth* (*By an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1876., május 11., 2. – *The Greatest Protestant Preacher of Hungary* [Magyarország legnagyobb protestáns hitészónoka] (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1876. szeptember 15., 3. – *International Congress at Buda-Pesth* [Budapesti nemzetközi kongresszus] (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1876. szeptember 29., 3. – *Life at Pesth* (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1876. november 22., 6.
- 36 *Life at Pesth* (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1877. február 26., 2. – *Life at Pesth* (*From our own Correspondent*), The Scotsman, 1877. április 16., 3. – *Turks and Hungarians* [Törökök és magyarok] (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1877. május 31., 5. – *Life at Pesth* (*From Our Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1877. november 10., 8. – *Hungarian Art* [Magyar művészet] (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1877. december 1., 8.
- 37 *Life at Pesth* (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1878. február 20., 8. – *Life at Pesth* (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1878. április 20., 7. – *A Danubian Watering-Place* [Egy Duna menti fürdőhely] (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1878. június 20., 5. – *The Hungarian Highland* [A magyar Felvidék] (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1878. szeptember 3., 3. – *Life at Pesth* (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1878. szeptember 26., 3. – *Life at Pesth* (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1878. október 31., 6. – *Hungarian Vintage Customs* [Magyar szüreti szokások] (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1878. november 16., 8.
- 38 *Life at Pesth* (*From an Occasional Correspondent*), The Scotsman, 1879. február 11., 3. – *Life at Pesth* (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1879. május 1., 6. – *A Hungarian Agricultural and Industrial Exhibition* [Magyar mezőgazdasági és ipari kiállítás] (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1879. július 8., 2. – *Life at Pesth* (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1879. december 24., 9.
- 39 *Life at Pesth* (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1880. június 8., 2.
- 40 *Franz Liszt at Buda-Pesth* [Liszt Ferenc Budapesten] (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1881. február 24., 2. – *A Hungarian Seaport* [Egy magyar tengeri kikötő] (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1881. március 24., 3. – *Hungarian Art and Artists* [Magyar művészet és művészek] (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1881. május 7., 7. – *The Prince of Wales at Buda-Pesth* [A walesi herceg Budapesten] (*From a Hungarian Correspondent*), The Scotsman, 1881. május 26., 2. – *Exhibition of the Ladies Domestic Industry...*, szeptember 16., i. m. – *The Exhibition of the Ladies Domestic Industry...*, szeptember 27., i. m.

sorozat mellett a tizenhat fennmaradó írás mindenike más-más címet kapott a lapban, de ezek a szövegek is hasonló budapesti vagy magyarországi jelentős társadalmi, politikai eseményekről szólnak. Wohl Stefánia többek között Deák Ferenc temetéséről (1876), Székács József evangélikus lelkész haláláról (1876), budapesti kongresszusokról, magyar népművészeti termékekről és iparkiállításokról, az 1876-os magyarországi árvizekről, Liszt Ferenc és a walesi herceg (később, 1901–1910 között VII. Eduárd brit király) látogatásáról tudósította a lapot, és időnként útleírásokat is küldött a skótoknak. A tudósítások megfogalmazásakor legyőzendő korlátok közül a legjelentősebb talán az a tény volt, hogy Stefániának a britek számára egy voltaképpen alig ismert térről kellett érzékletes, figyelemfelkeltő leírásokat küldenie. A század első felében megjelent útleírások, mint John Paget 1839-ben Londonban publikált, majd az 1850-es években többször újrakiadott *Hungary and Transylvania*⁴¹ című műve valamegyest már felkeltette az érdeklődést a magyarok és országuk iránt, és némileg javított is nyugat-európai megbecsülésükön. Julia Pardoe 1840-ben szintén Londonban publikált *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839–40*⁴² című könyve is alapos betekintést nyújthatott a Magyar Királyság politikai, társadalmi és gazdasági viszonyaiba. E kiadványok mellett az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukása után külföldre, Londonba, Brüsszelbe és Párizsba emigrált politikai elit még inkább felkeltette Nagy-Britannia érdeklődését is a Magyar Királyság és a magyar ügy iránt. Ehhez jelentős mértékben járultak hozzá a londoni emigráció meghatározó személyiségei is. Pulszky Ferenc és felesége Pulszky (szül. Walter) Terézia ekkor jelentetik meg a magyar történelemről és kultúráról szóló nagyhatású könyveiket.⁴³ Sőt,

41 John PAGET, *Hungary and Transylvania; with remarks on their condition, social, political, and economical*, 2 Vol., London, John Murray, 1839. A kötet szemelvényes magyar nyelvű fordítása 1985-ben a Helikon kiadónál jelent meg: JOHN Paget, *Magyarország és Erdély*, vál., szerk., tan. MALLER Sándor, ford. RAKOVSKY Zsuzsa, Bp., Helikon Kiadó, 1987. 2011-ben némi kiegészítéssel ismét megjelent: John PAGET, *Magyarország és Erdély: Naplójegyzetek*, s. a. r., bev., jegyz. Cs. LINGVAY Klára, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2011.

42 Miss [Julia] PARDOE, *The City of the Magyar, or Hungary and Her Institutions in 1839–40*, 3 Vol., London, George Virtue, 1840.

43 Theresa PULSZKY, *Memoirs of a Hungarian Lady: With a Historical Introduction by Francis Pulszky*, 2 Vol., London, Henry Colburn, 1850. Magyarul: PULSZKY Terézia, *Egy magyar hölgy emlékiratai*, Bp., Magvető Kiadó, 1986 (Magyar Hírmondó). Francis and Theresa PULSZKY, *Tales and Traditions of Hungary*, 3 vol., London, Henry Colburn, 1851. A magyar nők kultúrákövetítői szerepéről lásd: Zsuzsanna VARGA, *Translation, Modernization, and the Female Pen: Hungarian Women as Literary Mediators in the Nineteenth Century = Worlds of Hungarian Writing: National Literature as Intercultural Exchange*, eds. András KISÉRY, Zsolt KOMÁROMY, Zsuzsanna VARGA, Madison-Teaneck, Fairleigh Dickinson University Press, 2016, 75–92. Kifejezetten Pulszky Teréz kapcsán: VARGA Zsuzsanna, *Egy magyar hölgy iratai: Pulszky Teréz Bécsben, Szécsényben és Londonban = Nőszervezők a 19. században...*, i. m., 107–120.

a magyarok iránti érdeklődés következménye, hogy az 1850-es években jelennek meg az első magyar nyelvtanok és nyelvkönyvek is Londonban.⁴⁴

Az 1870-es évek közepére, Wohl Stefánia tudósítói szerepkörének kezdetére azonban a Magyar Királyságban is sok minden változott az 1850-es évekhez viszonyítva. A forradalmat követő Habsburg-abszolútizmust és az 1867-es kiegyezést követően az első világháború kitöréséig a dualizmus „boldog békeideje” következett. Ebben az időszakban mind Buda, mind pedig Pest városa gyors növekedésen és fejlődésen ment keresztül. Ráadásul, 1873-ban Pest, Buda és Óbuda egyesítésével jön létre a századfordulóra világvárossá váló Budapest. Pest jelentős átépítése nyomán az első világháborúig a városkép is látványosan változik meg, Budapest pedig Európa egyik jelentős kulturális centrumává fejlődik.⁴⁵ Wohl Stefánia élénk leírásokkal teli szuggesztív levelei pont erről a boldog békeidőszak hangulatáról tudósították a skót újságot.

Wohl tehát lényegében a nagyvárosi élettel kapcsolatos történetésekről írt a *The Scotsman*-nek. Levelei gyakran térnek ki a szórakoztató létesítményekben zajló eseményekre: színházi és opera előadásokra, komolyzenei koncertekre, képzőművészeti kiállításokra, valamint Budapesten zajló nemzetközi kongresszusokra. 1876. április 6-án közölt cikkében például a Nemzeti Színházban játszott új darabról, Goldmark Károly *Sába királynője* című operájáról és gróf Zichy Géza *A szerelem harca* című drámájáról írt részletes beszámolót. 1876. május 11-iki közleményében Jókai Mór *Milton* című drámájának szintén a Nemzeti Színházban játszott előadásáról értekezett. Szintén Wohl Stefánia leveleiből tudták meg a külföldi olvasók, hogy 1876 őszén a Nemzeti Színházban George Bizet *Carmen*-jét és Váradi Antal *Iskariót* című tragédiáját játszották. 1879. február 11-én pedig Jules Massenet *Lahore királya* című darabjának premierjéről számolt be. Miközben a városi élettel és terekkel kapcsolatos innovatív leírásai pezsgő kulturális központként mutatják be a magyar fővárost, levelei arról is tanúskodnak, hogy ő maga nőként hogyan észlelte a városi tereket és e köztereken zajló eseményeket. A leveleket olvasva Wohl Stefánia szemléletes leírásai tűnhettek fel a korabeli olvasóknak is. A képzőművészeti kiállításokról, koncertekről és opera-előadásokról küldött tudósításaiiban a festmények és a zeneművek poétikáját különös rátermettséggel ültette át prózájába. Tehát nemcsak a környezetében és a meglátogatott terekben észlelt vizuális tapasztalatait közvetítette leveleiben, hanem cikkeiben a meghallgatott klasszikus zenei darabok poétizált verzióját nyújtotta olvasóinak. 1879. május 1-jén például, miután az azévi képzőművészeti kiállításon megcsodált két festmény részletes leírását adta, Camille Saint-Saëns budapesti koncertjéről számolt

44 Sigismund WÉKEY, *A grammar of the Hungarian language, with appropriate exercises, a copious vocabulary and specimens of Hungarian poetry*, London: Saunders, 1852. – J[ános] CSINK, *A Complete Practical Grammar of the Hungarian Language, with exercises, selections from the best authors, and vocabularies*, London, Williams and Norgate, 1853.

45 A Buda, Pest és Óbuda egyesítésével létrehozott főváros nagyvárossá fejlődéséről: GYÁNI Gábor, *Budapest – túl jön és rosszon: A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Bp., Napvilág Kiadó, 2008.

be. Ahogy ő maga is megállapítja, a koncertről prózában tudósítani azonban sokkal nehezebb feladat, mint festményekről írni:

Ennyit a festményekről. Sokkal nehezebb feladat lesz az elmúlt hat hét zenei élvezeteiről világos leírást adni. Ugyanis fantasztikus, kiváló koncertsorozaton vehettünk részt ebben az időszakban. Az elmúlt hat hétben fővárosunkba látogató külföldi zenészek közül Camille Saint-Saëns emelkedik ki. Saint-Saëns nemcsak nevezetes zongorista, de a legtehetségesebb modern francia zeneszerző és az egyik legnagyobb orgonista is. A Filharmóniai Társulat koncertjén játszott, ahol saját szerzeményeiből is előadott néhányat. Előadása, meg kell jegyeznem, tökéletes kivitelezésű, kifogástalan és elegáns volt, és nem hiányzott belőle sem a szenvedély, sem pedig az a bizonyos *feu sacré*, mely magával ragadja a hallgatóságot. Szerzeményei közül a híres *Dans macabre*-nak volt a legnagyobb sikere. Valóban, a valaha komponált zeneművek egyik legeredetibb darabja ez. Pikantériája, hogy noha témája komor – a halottak őrült tánca egy holdvilágos éjszakán – a Saint-Saëns-féle koncepció egyben humoros is. Világosan hallani a csontvázak zörögését, amint a vad és szinte gúnyos zenére táncolnak, mely felébresztette őket örök álmukból. Az őrült felfordulássá vált táncot végül a kakas kukorékolása szakítja hirtelen meg, és lázas izgalmunkban szinte látjuk, amint a kísértetek csendes otthonukba viszszaérnek. A tökéletesen megoldott hirtelen kakaskukorékolás hallgatóságra tett hatása megdöbbentő.⁴⁶

A színházak és a koncertek mellett Wohl Stefánia cikkeiben a városi esztétizmus kulcstereiként jelennek meg a múzeumok is. Gyönyörködtető funkciójuk mellett Stefánia azonban a kiállításoknak a múltértelmezésben játszott szerepére hívja fel a figyelmet. A kiállítási terek ugyanis egyrészt a múlttal való folytonosság, másrészt a haladás, a fejlődés megjelenítői leírásaiban. E szemlélet jelenik meg a Nemzeti Múzeum 1877-ben rendezett történeti-irodalomtörténeti kiállításának bemutatósakor, ahol a látogatók régi kódexeket, kéziratokat, leveleket, nyomtatványokat,

46 „So much for pictures. Much more difficult would it be to give a clear description of the musical enjoyments of the last six weeks. We had an extraordinary series of concerts of the very highest excellence. Amongst the many foreign artists who have visited our capital in the last weeks, Camille Saint Saëns is the most remarkable, not only as a pianist, but as the most gifted of modern French composers, and as one of the greatest of organists. He played at a great concert of the Philharmonic Society, and had some of his own compositions performed on the same occasion. Of his performance I need but state that it was of the most exquisite finish, correctness, and grace, lacking neither of passion nor of that *feu sacré* which carries away the audience. Amongst his compositions, his renowned 'Danse macabre' had the greatest success. It is undoubtedly one of the most original pieces of music ever composed. Lugubrious as its subject is – the mad dance of the dead on a moonlit night – its whole conception has a touch of humour, which adds to the piquancy of the composition. One distinctly hears the clattering of the skeletons as they exert themselves to the strains of the wild and yet almost mocking music which has roused them from their eternal sleep. The crowing of the cock all of a sudden interrupts the mad tumult which their dance has become, and in our feverish excitement we almost see the spectres return to their silent home. This sudden crowing of the cock, which is rendered with masterly perfection, has the most startling effect.” *Life at Pesth*, 1879. május 1., i. m.

újságokat és értékes metszeteket tekinthettek meg.⁴⁷ Stefánia hasonló szellemben tudósít a Székesfehérváron megrendezett 1879-es országos kiállításról is. Mint cikkében sugallja, a kiállítás nemcsak a látogatók felé töltötte be oktató és szórakoztató funkcióját, hanem az ismeretek bővülését eredményezte, és a nemzet reprezentációját szolgáló gyűjteményeket hozott létre: „a kiállítás a nemzeti iparművészetet szinte a maga teljességében jelenítette meg, és a mezőgazdasági és ipari tárgyak és eszközök szép gyűjteményét vonultatta fel.”⁴⁸ Az urbanizáció és az iparosodás által meghatározott új társadalmi valóságban a tudomány és a technológia a fejlődés eszközeként jelenik meg Wohl Stefánia cikkeiben. 1876. szeptember 29-i közleményében a budapesti tudományos élet pezsgéséről számol be, mely során valóságos nemzetközi környezetben kerül sor bel- és külföldi tudósok eszmecseréjére:

Két kongresszus – a statisztikai és az ősrégészeti –, valamint egy centenáriumi ünnepség zajlott szeptember első két hetében Budapesten, mely valóságos nemzetközi látványt nyújtott ebben az időszakban. Utcáink zavaros nyelvek Babelévé változtak, melyeken minden második személy más-más idegen nyelvet beszélt: a legtisztább párizsi franciától a japánon keresztül a kalmukig. De Babel lakosaitól eltérően, noha sokféle nyelvet beszéltek, a Budapesten összegyűltek között nyoma sem volt másféle disszonanciának. Ellenkezőleg, egy láthatatlan szimpátia-kötélék, a tudomány iránti lelkesedés egyesítette őket.⁴⁹

A férfiak és nők közötti eszmecserét segítő városi terek közül a színházak, a koncerttermek és a múzeumok mellett Stefánia az irodalmi szalonokat emeli ki, ahol bel- vagy külföldi értelmiségiek gyakran tartottak felolvasó üléseket. De, amint Stefánia is hangsúlyozza, e felolvasó estek csak meghatározott társadalmi körben, az arisztokrácia körében voltak divatosak. 1877. február 26-án például ironikusan jegyzi meg tudósításában, hogy Louis Augustin Rogeard,⁵⁰ „a szabadság apostola”, nem

47 *Life at Pesth*, 1877. november 10., i. m.

48 „The exhibition presented an almost complete picture of the national art industry, and a fine collection of agricultural and industrial objects and engines.” *A Hungarian Agricultural and Industrial Exhibition*, 1879. július 8., i. m.

49 „Two Congresses – statistical and prehistorical – and a centenary celebration were the programme of the first two weeks of September at Buda-Pest, which bore during this fortnight quite an international aspect. Our streets were a Babel of confused tongues; every second person spoke a foreign language, which might be the purest Parisian French, Japanese, or Kalmuk. But unlike the dwellers of Babel, though there were variety of tongues, there was no other discord among those assembled at Buda-Pest; on the contrary, an invisible bond of sympathy – a zeal for the cause of science – united them.” *International Congress at Buda-Pesth*, 1876. szeptember 29., i. m.

50 Louis-Auguste Rogeard (1820–1896) 1873 nyarán a Párizsi Kommün menekültjeként érkezett Budapestre a De Gerando család meghívására. Jövedelemszerzés céljával gyakran tartott filozófiai, történelmi és irodalmi előadásokat arisztokrata családoknál. 1879 tavaszától a Teleki család segítségével Kolozsváron tartózkodott, ahol szintén több előadást tartott. 1880-ban, a francia kormány részleges amnesztiája nyomán tért vissza Franciaországba. Vö. BAJOMI-LÁZÁR Endre, *A Párizsi Kommün*

kocsmában vagy a külvárosban, sem pedig valamilyen „ultraliberális klubban” tartott előadást a francia irodalomról, hanem De Gerando Ágostné gróf Teleki Emma szalonjában.⁵¹ A nemek köztereken való találkozásának egy másik városi szimbóluma Wohl Stefánia tudósításaiiban a jégkorcsolyapálya, ahol, állítja Wohl, a pihenés, a rekreáció „modern szórakozássá” válik.

Térjünk csak a mi Bois de Boulogne-unkra, és tegyünk egy látogatást a korcsolyapályán, ahol elegáns hölgyek és urak csoportja feledkezik bele napjaink legdivatosabb szórakozásformájába. Mondhatni, lázas izgalommal teli jelenetek láthatók itt. Este a korcsolyázó csarnok szalonjának ablakai megvilágítják a gyepet, miközben színes lampionok százai lógnak a fákról, és a zenekar valamilyen féktelen magyar dalt játszik, melyre egy csoport meglazult hajú, hunyorgó, vidám lány és elegáns, prémkabátos fiatalember fantasztikus mutatványokat hajt végre a jégen. Ilyenkor tündérországban képzeljük magunkat. Úgy tűnik, hogy ezek a boldog emberek, akiknek gyöngyöző nevetése betölti a teret, és akiknek határtalan öröme minden pillanat, minden mozdulat kifejezi, egy olyan világhoz tartoznak, ahol az emberi szomorúság és szenvedés ismeretlen érzés.⁵²

A sport, jegyzi meg Wohl, természetesen rendkívül divatos a Magyar Királyság területén is, hisz maga a királyi család nyújt e tekintetben jó példát. Erzsébet királyné Gödöllőre való megérkezésével veszi kezdetét ősszel a vadászati szezon, amikor „Budapest környéke a vadászkürt vidám zajától hangos. Nem telik el hét akadályverseny, lóverseny, róka és szarvasvadászat nélkül. Királynénk, aki nap mint nap szenvedélyesebb sportolóvá válik, nagy öröme leli mindezekben.”⁵³ Valóban, Wohl Stefánia tudósításainak vissza-visszatérő témái udvari hírekkel kapcsolatosak. John Plunkett Viktória királynő rendszeres médiajelenlétének vizsgálatával mutatott rá arra, hogy az uralkodóval kapcsolatos sajtóhírek hogyan járultak hozzá a média és a királyság közötti szimbiotikus kapcsolat kialakulásához a 19. században.⁵⁴ A tömegsajtó megjelenése ugyanis a monarchia tradicionális autoritásának is drámai átalakulását

szárműzőttei Magyarországon: A magyar-francia kapcsolatok ismeretlen fejezete, Századok, 110(1976), 4. sz., 675–690, különösen: 675–683.

51 *Life at Pesth*, 1877. február 26., i. m.

52 „In the evening, when the windows of the great saloon of the skating club spread a luminous light upon the blinking turf, when hundreds of coloured lampions hang upon the trees, and the musical band plays some wild Hungarian song, to whose measure a crowd of fair girls with loosened hair and blinking eyes, and young gentlemen in elegant fur jackets perform fantastical figures upon the ice – we deem ourselves in fairyland! Those merry people, whose pearly laughter fills the air, whose boundless pleasure is expressed in every movement, every gesture, seem to belong to a sphere where human sorrow and human suffering are unknown feelings.” *Life at Pesth*, 1876. február 8., i. m.

53 „the neighbourhood of Buda-Pesth again resounds with the merry noise of the hunting horn. No week passes without steeplechases, races, fox and deer hunts, the delight of our Queen, who every day gets a more passionate sportswoman.” *Life at Pesth*, 1876. november 22., i. m.

54 John PLUNKETT, *Queen Victoria First Media Monarch*, Oxford, University Press, 2003.

eredményezte egy jóval individualizáltabb, emberibb királyság-felfogás felé.⁵⁵ Ez történt még életében Erzsébet osztrák császárné és magyar királynéval is, Sissi ugyanis választékos szépségkultusza, speciális diétái és a császári udvarból való több hónapos kimaradásai révén ragadta meg a nyilvánosság képzeletét. Anyósával való folyamatos konfliktusai nyomán, mely nézeteltérések végül házassága megromlásához is vezettek, Erzsébet a szabad egyéniség idejétmúlt udvari ceremóniák által való elnyomásának szimbólumává vált Európa-szerte.⁵⁶ Királyi individuumként való felfogásához életének pontosan ezek a mélyen emberi vonatkozásai járultak hozzá és segítették (sajátos társadalomlélektani, politikai vonatkozásokkal kiegészülve) kultuszának alakulását a Magyar Királyság területén is.⁵⁷ Wohl Stefánia ugyanezt az emberi érzékenységet ragadja meg 1876-ban, amikor Erzsébet Deák Ferenc koporsója előtti tiszteletteléről tudósítja a skót újságot:

Magyarország királynéja az elsők között vett búcsút Deák Ferenctől. Erzsébet gyászruhában, gyönyörű sápadt arcán őszinte bánattal lépett a terembe. Fiatal mágnásokból és parlamenti képviselőkkel alkotott díszőrség által őrizve feküdt halottas ágyán a trón és családja legjobb barátjaként ismert ember. A királyné egy percnyi gyászos csend után a ravatalhoz közeledett, és a halottas ládát tartó emelvény lépcsőin fellelépve udvarhölgye segítségével egy babérkoszorút helyezett a koporsóra. Aztán több mint öt percen keresztül könnyes szemmel bámulta a halott megváltozott vonásait. S miközben letérdelt, hogy bánatát egy bensőséges, hosszú imában öntse ki, görcsös zokogásban tört ki.⁵⁸

Az udvari hírek mellett a hírességekkel kapcsolatos tudósítások is jelentős helyet foglaltak el Wohl Stefánia a *The Scotsman*-nek írt leveleiben. Nemzetközi

55 Lásd Martin KOHLRAUSCH, *The Workings of Royal Celebrity: Wilhelm II as Media Emperor = Constructing Charisma: Celebrity, Fame and Power in Nineteenth-Century Europe*, eds. Edward BERENSON, Eva GILOI, New York–Oxford, Berghahn Books, 2010, 52–66. Carmen Sylva kapcsán magam is érintettem a kérdést: TÖRÖK Zsuzsa, *Korona és lant: Carmen Sylva és a szerzőség modern létmódja a 19. századi magyar sajtóban*, Médiakutató, 16(2015), 1. sz., 31–45.

56 KOHLRAUSCH, *The Workings of Royal Celebrity...*, i. m., 61.

57 Erzsébet királyné magyarországi kultuszához lásd például a *Budapesti Negyed* 2006-os évfolyamának VÉR Eszter Virág által összeállított nyári (2. és 3.) számát. Továbbá: VÉR Eszter Virág, „Kíméletlen, fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...”: Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása, *Levéltári Közlemények*, 87(2016), 93–104. – RÁKAI Orsolya, *Kaméleon-kultusz: Erzsébet királyné kultuszának alakulástörténete a kollektív identitás alakításától az egyéni identitás alakítása felé = Építész a köfőjtőben/ Architect in the Quarry: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára/ Studies Presented to Péter Dávidházi on His Sixtieth Birthday*, szerk./ ed. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2010, 250–258.

58 „The first of the thousands who came to say farewell to Francis Deak was the Queen of Hungary herself. Dressed in black, her beautiful face pale with heartfelt sorrow, Queen Elizabeth entered the hall, where, on his bed of rest, watched day and night by a guard of honour (young Magnates and members of Parliament), slept the man whom she knew to be the best friend of the throne and of her family. After a minute of mournful silence, she approached the tomb of state, and mounting the steps of the estrade upon which the coffin stood, she placed upon it with her own hands, aided

hírnevű korabeli sztárokról, Budapestre látogató külföldi művészekről, valamint bel-
földi nevezetes személyekről egyaránt írt a skót olvasóknak. 1877. április 16-án példá-
ul Liszt Ferenc kedvenc női tanítványa, Sophie Menter zongorista, valamint Henryk
Wieniawski lengyel és Martín Melitón Pablo de Sarasate y Navascués spanyol hege-
dűművész budapesti előadásáról tudósított. 1878. április 20-án Marie Wilt, az osztrák
drámai szoprán vendégszerepléséről számolt be. 1879. február 11-én pedig Joachim
József (Joseph Joachim) magyar származású hegedűművész két koncertjét említette
a skót újságnak írt levelében. 1877. február 26-án megjelent cikkében a „par excellence
magyar költőnek” nevezett Petőfi költeményei illusztrált kiadásának megjelenéséről
számolt be.⁵⁹ 1878 februárjában Arany János *Tetemre hívás* című balladájának sikeréről
tudósított,⁶⁰ 1879 decemberében pedig az általa magyar Tennysonnak nevezett Arany
Toldi szerelme című művének megjelenéséről írt. A festőművészek közül Munkácsy
Mihály és Zichy Mihály neve egy-egy alkotásuk kapcsán többször is előfordul leve-
leiben, de megemlíti a tájképfestő Mészöly Gézát, és olyan, ma már kevésbé ismert
festőket is szóba hoz időnként, mint Haan Antal. Továbbá „a nemzet csalogányáról”,
Blaža Lujzáról és elhalálozásuk kapcsán a magyar Washingtonként emlegetett Deák
Ferencről, valamint Székács Józsefről is írt a külföldi olvasóknak. Jelentős közéleti
személyiségek eltávozásáról mindig megemlékezett leveleiben: 1876. május 11-i cikké-
ben báró Sina Simon és gróf Széki Teleki Domokos, 1876. szeptember 29-én gróf Mikó
Imre, 1877. december 1-jén pedig gróf Károlyi György elhunytáról írt. Feltűnően sok-
szor említi tudósításaiban gróf Zichy Gézát, a korabeli társasági élet félkezű zongoris-
ta celebritását, aki a Wohl-nővérek szalonjának is sokszor volt vendége, és akinek köl-
teményeit rendszeresen közölte a nők által szerkesztett *Magyar Bazár*.

Hírességekkel kapcsolatos tudósításainak visszatérő figurája viszont a Wohl-nő-
vérek által szinte eszményített Liszt Ferenc. A *The Scotsman*nek küldött harminc-
két levél közül alig találni egyet, amelyben Stefánia ne tett volna említést a mester-
ről. Egyik legérdekesebb leírása Lisztnek az Országos Magyar Királyi Zeneakadémián

only by a Court lady, a wreath of laurels; and for more than five minutes the Queen of Hungary gazed
upon the sadly altered features of the dead man, whilst tears glittered in her soft brown eyes. A con-
vulsive sob shook her whole being, when kneeling down, she poured her whole heart into a long and
heartfelt prayer.” *The Funeral of Francis Deak*, 1876. február 10., i. m.

- 59 Petőfi Sándor költeményeinek illusztrált díszkiadása 1874 szeptemberében jelent meg az Athenaeum
kiadásában. PETŐFI Sándor, *Költeményei: hiteles kéziratok alapján megigazított s hazai művészek rajzai-
val díszített első teljes kiadás*, Bp., Athenaeum, 1874. E kötetnek utólag több újrakiadása lett, Wohl
Stefánia tudósítása a második, 1877-es dátummal kiadott kiadásra vonatkozik. Ez az 1874-es kiadás
második kiadása volt. Petőfi verseinek kiadástörténetéhez lásd Kiss József, *A Petőfi-költemények ki-
adásának története 1850-től 1945-ig*, Magyar Könyvszemle, 95(1979), 1. sz., 43–61, a díszkiadásról: 50–55.
- 60 Arany balladáját a Kisfaludy Társaság 1878. február 10-ei ülésén Szász Károly olvasta fel. A *Pesti
Napló* tudósítása szerint a felolvasást követően a közönség tapsviharban tört ki. Wohl Stefánia is
erre a sikerre utal. A ballada fogadtatásáról részletesen lásd ARANY János, *Kisebbségi költemények 3.,
1860–1882*, s. a. r. S. VARGA Pál, Bp., Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Arany János Munkái), 928–930.

1880 végén elkészült új lakosztályát mutatta be. Liszt lakásának részletes ismertetésével Stefánia a Tom Mole által Byron kapcsán azonosított „intimitás hermeneutikáját”⁶¹ kívánta megteremteni: az olvasóközönség és a híresség közötti kapcsolat illuzórikus, ám hathatós érzését, amely azon a hallgatólagos bizonyosságon alapult, mely szerint a textuális „szerződésen” keresztül az olvasó különleges betekintést nyerhet a híresség belső életébe, intim szférájába.⁶² Stefánia a lakosztály berendezésének és Liszt háztartásának átfogó leltárát nyújtja olvasóinak: a belső tereket egyfajta jelzőrendszerekként jeleníti meg, és önmagukon túlmutató potenciáljukra hívja fel a figyelmet:

Finom női kezek dolgoztak egész nyáron a mester számára készült pompás hímzéseken, és Budapest elsőrendű kárpitozói fejezték be a bútorok kárpitozását. Liszt új lakosztálya egy előcsarnokból, egy hálósobából, egy ebédlőből és egy szalonból áll, ez utóbbi még nincs befejezve. A szalon egyik legérdekesebb darabja az a hatalmas zongora (zongorából egyébként három is van e helységben) melyet Liszt Chickeringtől, a híres amerikai zongoragyártótól kapott ajándékba. A többi bútort, valamint a függönyöket és a sötétítőket is, gazdag piros, barna vagy pávakék bőr, plüss, bourette⁶³ és bársony hímzések borítják azon régi magyar mintákkal, melyeket a budapesti Iparművészeti Múzeum is őriz. Mi több, a kézimunkák készítőjük monogramját is tartalmazzák. Egy klasszikus formát imitáló, Prométheusz, Nesszosz és Vulcanus allegorikus figuráját ábrázoló cserépkancsó is eredeti hatást kelt. A hálósoba, mely egyben Liszt dolgozószobája is, különösen nagy. Legfigyelemreméltóbb bútordarabja egy tölgyfából készült, piros bársonnyal borított imazsámoly, rajta imakönyvvel, melyet a mester a néhai IX. Piusz pápától kapott ajándékba. [...] A mester ágya mellett látható Wittgenstein hercegnő⁶⁴ egyik ajándéka, egy keleti talizánt ábrázoló faliszőnyeg. A hálósoba és a szalon falát díszítő festményeket a mester szintén ajándékba kapta barátaitól. [...] Az ebédlő egyik fala mellett egy nagy komód látható, tele friss koszorúkkal és csokrokkal.[.]⁶⁵

Wohl Stefánia leveleiben Pest intellektuális eszmecserét és kreatív munkát stimúláló kulturális centrumként jelenik meg. Tudósításaiban a pezsgő társasági és

61 Tom MOLE, *Byron's Romantic Celebrity: Industrial Culture and the Hermeneutic of Intimacy*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2007.

62 Charlotte BOYCE, *At Home with Tennyson: Virtual Literary Tourism and the Commodification of Celebrity in the Periodical Press = Victorian Celebrity Culture and Tennyson's Circle*, eds. Charlotte BOYCE, Páraic FINNERTY, Anne-Marie MILLIM, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013, 22.

63 Selyemszövet fajta.

64 Carolyne zu Sayn-Wittgenstein (1819–1887) lengyel származású hercegnő, aki 1847-ben Kijevben ismerkedett meg Liszt Ferencsel. Több évet éltek együtt, házasságkötésükre azonban nem került sor, mivel Carolyne nem kapott pápai engedélyt első házassága felbontására.

65 „Through the whole summer, delicate hands worked at splendid embroideries for the maestro, and the first upholsters of Buda-Pesth finished the furniture. Liszt's new apartments consist of an ante-room, a bed-room, a dining-room, and a saloon, which is not yet finished. One of the most interesting pieces of the saloon is one of the great pianos (he has three in this room), a present of the celebrated American manufacturer Chickering. The rest of the furniture, as well as the splendid draperies and curtains, is richly embroidered upon red, brown, or bleu de paon leather, peluche,

kulturális élet háttérében időnként fel-felbukkan az éppen alakulóban lévő nagyvárosi architektúra egy-egy emblemikus eleme is. 1875. november 17-én közölt levelében a Népszínház, 1876. május 11-i cikkében a Margit-híd, 1877. december 1-jei közleményében pedig a Képzőművészeti Társulat kiállításainak befogadására épült Régi Múcsarnok és az országos protestáns új árvaház épületének megnyitásáról tudósított.⁶⁶ A *The Scotsman*nek küldött levelekben a nagyváros fogalma egyértelműen Pesttel azonos, Buda még csak egzotikus helyként, vagy említés szintjén sem jelenik meg a cikkekben, visszaigazolván azt a korábbi megállapítást, mely szerint a városok adminisztratív egybefogása a pesti polgárok mindennapi tapasztalatában és térhasználatában nem hozta létre, íme, még az 1880-as évek elején sem, a fővárosi élet városrészeket átlépő egységét.⁶⁷ Érdemes ugyanakkor a városnak szellemi és esztétikai pezsgésként való ábrázolását a párhuzamosan zajló természeti katasztrófák leírásával ellenpontosítani. Stefánia időnként ezekről is tett említést tudósításaiban, mint például az 1876-os tavaszi árvízről, mely drámaian érintette a várost.⁶⁸ Továbbá beszámolt az 1878-as boszniai háborúról is, mely során az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege ellenőrzése alá vonta Bosznia és Hercegovina területét.⁶⁹

Fontos tisztán látni azt a tényt is, hogy a szellemi-esztétikai élvezetet nyújtó nagyvárosi tér ily módon való láttatása, Gyáni Gábort idézve, „csak egyik lehetséges városi tapasztalat (és ideológia)” a korszakban.⁷⁰ Stefánia mellőzi a nagyváros szociális sokrétűségének és heterogén megjelenésének dokumentálását. Az 1880-ban már a város aktív népességének kétötödét alkotó proletárokról szó sem esik tudósításaiban.⁷¹

bourette, and velvet, with those noble and purely artistic ancient Hungarian designs which are preserved in the industrial museum of Buda-Pesth, each piece bearing the monogram of the lady who had offered it. Very original is also a lamp made of classically formed mug of Hungarian earthenware, and painted with the allegorical figures of Prometheus, Nestor, and Vulcan. The bed-room, which is at the same time Liszt's working-room, is very large. Its most remarkable piece of furniture is a splendid praying-desk of oakwood and red velvet, with the prayer-book presented to the maestro by the late Pope Pius Nono. [...] A present of [...] Princess [Wittgenstein at Rome] is a very original hanging-carpet at the maestro's bedside, with an embroidered Oriental talisman. The pictures which adorn the walls of the bed-room and saloon are also presents of artist friends. [...] One of the walls of the dining-room is filled by a large drawer, containing wreaths and bouquets[.]” *Franz Liszt at Buda-Pesth*, 1881. február 24., i. m.

66 A mai Blaha Lujza téren álló Népszínház 1875. október 15-én nyitotta meg kapuit a közönség előtt. Az épület ma már nem áll, 1965-ben bontották le. A Margit hidat 1876. április 30-án avatták fel. A Régi Múcsarnok ünnepélyes megnyitására 1877. november 8-án került sor. Az Andrássy út 69. alatt álló épületet ma a Magyar Képzőművészeti Egyetem használja. Az országos protestáns új árvaház épületét 1877. november 17-én avatták fel. A mai Rózsák tere 1. szám alatti épületben jelenleg a Magyarországi Evangélikus Egyház kollégiuma működik.

67 GYÁNI, *Budapest – túljön és roszon...*, i. m., 57.

68 *The Inundations in Hungary*, 1876 március 8., i. m.

69 *Life at Pesth*, 1878. szeptember 26., i. m.

70 GYÁNI, *Budapest – túljön és roszon...*, i. m., 16.

71 Az adat Gyáni Gábor könyvéből származik: *uo.*, 119.

A valóságban a nagyvárosi fejlődés hatására egyre inkább sokrétűvé váló Pest társadalmát már-már homogénnek mutatja be: tudósításai túlnyomó részt az arisztokrácia társasági életéről és szórakozási lehetőségeiről szólnak, és csupán a nagyvilági élet hírei mentén villan fel leveleiben a művészekből, írókból, tudósokból álló szabad értelmiségiek nagyvárosi tértapasztalata és térhasználata. Ennek a társadalmi problémáktól mentes, fejlődéselvű városreprezentációnak fontos aspektusa, hogy külföldieknek készült, ily módon pedig sajátos megfeleléskényszer is motiválhatta, annak bizonyítása, hogy a 19. század utolsó harmadára Budapest európai színvonalú, más fővárosokkal versenyképes metropolisszá fejlődött.⁷² A pesti társasági élettel kapcsolatos tudósítások mellett Stefánia levelei három útleírást is tartalmaztak. Az első ezek közül az Osztrák–Magyar Monarchia egyik fürdővárosát, Mchádiát mutatta be, kiemelve a községhez tartozó híres Herkulesfürdőt „csodásan gyógyító vizével.”⁷³ A második útleírás a Felvidék természeti szépségeivel ismertette meg a külföldi olvasókat.⁷⁴ A harmadik végül Fiuméről, „egyetlen figyelemreméltó kikötővárosunkról, következőképp a tengeri kereskedelemmel való egyedüli összeköttetésünkéről”⁷⁵ szolgáltatott részletes információkat. Stefánia levelei ugyanakkor megbízható adatokat szolgáltatottak olyan autentikus magyar termékekről, „hungarikumokról”, mint például a Herendi és a Zsolnay porcelán, Tokaj kapcsán pedig magyar szüreti szokásokkal kapcsolatos leírásokat is tartalmaztak. A tudósító időnként olyan nemzeti karakterisztikumokról is említést tett, mint például a lustaság és a könnyen felborzolható magyar szenvedélyesség, de olyan pozitív tulajdonságokról is, mint a híres magyar vendégszeretet.

Wohl Stefánia soha nem feledkezett meg arról, hogy leveleit brit olvasóközönségnek írja. Ily módon a helyi eseményekkel kapcsolatos beszámolóiban gyakran alkalmazott módszere a komparáció. Amikor például az Esterházy Miksa kezdeményezésére 1875-ben megalakult első magyar sportegyesületről, a Magyar Athletikai Klubról írt, azt is megjegyezte, hogy „a testi fejlődés Angliában mindig is az egyik fő nevelési célnak számított”, míg nálunk a testnevelést igencsak elhanyagolták.⁷⁶ Hasonló módon, amikor a híres protestáns szónokról, Székács Józsefről készített portrét annak halála kapcsán, olvasóközönsége jóindulatára hivatkozva reményét fejezte ki, hogy

72 Szívós Erika hasonló motivációt sejt Jókainak az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvsorozat számára írt kedélyes Budapest-narratívái mögött is: Szívós Erika, *Budapesti mesék: Jókai és az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* = Uő., *Az öröklött város: Városi tér, kultúra és emlékezet a 19–21. században*, Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2014 (Várostitörténeti tanulmányok, 14), 115–129.

73 *A Danubian Watering-Place*, 1878. június 20., i. m.

74 *The Hungarian Highland*, 1878. szeptember 3., i. m.

75 *A Hungarian Seaport*, 1881. március 24., i. m.

76 *Life at Pesth*, 1876. május 11., i. m.

„a vallási kérdések iránt elevenen érdeklődő skót olvasóközönség élvezettel olvassa majd az elhunyt Székács személyiségéről és karrierjéről írt rövid vázlatát.”⁷⁷

Noha Stefánia névtelenül publikálta tudósításait, a *The Scotsman* olvasóinak lehettek sejtései a cikkek szerzőjének neméről, hiszen többször tett említést tipikusan nők által uralt terekről, például a szalonokról, és számolt be olyan városi helyszínekkel (koncerttermekkel, színházakkal, operákkal, kiállításokkal) kapcsolatos eseményekről, amelyeken a női részvétel is jelentős számú volt. Sőt, időnként olyan városi női közösségekre is utalt leveleiben, mint a Budapesten működő, 1867-ben létesített Országos Nőképző Egylet és az 1874-ben alakult Országos Nőiparegylet.

Kérdéses ugyanakkor, hogy Wohl Stefánia tudósításai mind szemtanú-beszámolóak voltak-e. Hiszen Catherine Waters megállapítása a viktoriánus tudósításokkal kapcsolatosan⁷⁸ hazai körülmények között is érvényes lehetett. Meghatározott alkalmakon ugyanis nem volt magától értetődő az újságírói jelenlét, még kevésbé a női újságírói részvétel. E tipikus alkalmak egyike épp a királyi udvarral kapcsolatos híreket érintette, amikor is nagyon sok újságíró eleve engedélyt sem kapott az eseményeken való közvetlen részvételre. Stefánia maga is nyíltan vallotta be, hogy bizonyos esetekben saját tudósításai forrásául helyi, fővárosi lapokból vett információk szolgáltak. 1877. február 26-án írt levelében például e gyakorlatra utal: „Ha igaz, amit újságaink írnak, mivel a báltermek üresek, a felolvasóülések népszerűek most, legalábbis bizonyos társadalmi rétegeknél.”⁷⁹

Ha nem is alapult minden tudósítása szemtanú-beszámolón, Wohl Stefánia levelei mégis releváns információkat kínálnak azokról a változó újságírói szerepkörökről, amelyeket a nők a 19. században betölthettek. Külföldi tudósítóként való kivétel-es együttműködése a *The Scotsman* című lappal és a transznacionális újságírásban való részvétele különösen szerencsés körülmények összjátékának volt köszönhető. Amellett a tény mellett ugyanis, hogy Wohl Stefánia már tapasztalt újságírói gyakorlattal rendelkezett hazai terepen, a brit olvasóközönséggel való kommunikációhoz elengedhetetlen nyelvi kompetenciákat is birtokolta. Ráadásul, úgy tűnik, sikeresen profitált egy számára rendelkezésre álló külföldi kapcsolatból, hiszen az Edinburgh-ban élő George Lichtensteinnak, a források értelmében, szerepe volt a skót újsággal való kapcsolatteremtésben.

Wohl Stefánia tudósítói szerepköre ugyanakkor a 19. század második felében végbemenő urbanizációs folyamatoknak a kontextusában is értelmezhető. Női zurnalisztaként ugyanis arról a városról küldött részletes tudósításokat a skót újságnak, amelyben ő maga is élt. Ily módon újságírói teljesítménye értékes betekintést nyújt a nőknek a 19. századi metropolisszal kapcsolatos vízióiba is. Az arisztokrácia

77 *The Greatest Protestant Preacher of Hungary*, 1876. szeptember 15., i. m.

78 WATERS, *Special Correspondence...*, i. m., 162.

79 „To believe our newspapers, balls being empty, lectures are now the rage, at least with a certain set of our society.” *Life at Pesth*, 1877. február 26., i. m.

társasági életével kapcsolatos tudósítások leveleinek állandó témái közé tartoztak, ily módon pedig e társadalmi réteg újságírói gyakorlatára tett hatását is bizonyítják. De a nagyvilági élettel kapcsolatos híradások, mint ahogy ezt Margaret Beetham viktoriánus női lapok kapcsán kimutatta,⁸⁰ ugyanakkor a politikamentes hírek kulcsforrásául is szolgáltak. Wohl Stefánia a *The Scostmannek* írt cikkei pedig egyértelműen politikamentesek, talán épp ebből kifolyólag hathattak üdítően a skót politikai napilap mindennapi híreinek prózaibb és a brit olvasók számára jól ismert hétköznapi valósága mellett.

80 Margaret BEETHAM, *A Magazine of her Own? Domesticity and desire in the woman's magazine, 1800–1914*, London–New York, Routledge, 1996, 98–100.